

УДК 94(477):395.3:316.343.37"192"

Каденюк О. С.

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри права,
професійної та соціально-гуманітарної освіти
Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»
Кам'янець-Подільський, Україна
E-mail: akadenyuk@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2173-6055

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 20-Х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ

Анотація

У статті досліджуються шляхи та методи застосування змін суспільно-економічних відносин в аграрній сфері економіки України, пов'язаних з нагальною необхідністю швидкого підвищення загальної продуктивності та тісно пов'язаної з ним товарності селянського господарства у 20-ті роки ХХ ст., в період впровадження нової економічної політики. Висвітлено кризовий стан українського села напередодні непу, і насамперед базової галузі сільського господарства України – рілляництва. Проаналізовано ситуацію з посівними площами та врожайністю зернових культур, оскільки це була основна галузь господарських занять практично кожного селянського двору. Встановлено, що початок непу характеризувався значним загальним занепадом процесу виробництва, а отже, й економічним зuboженням селянських господарств. В умовах домінування в економіці країни саме сільськогосподарського сектору виробництва це вело до зниження тону народного господарського життя. На підставі аналізу документів 20-х рр. ХХ ст. стверджується, що, хоча постійний тиск ідеологічних моделей побудови радянських відносин на селі залишався невід'ємним елементом суспільного життя, все ж таки в умовах непу в селян з'явилися певні можливості для виробничо-економічного розвитку своїх господарств. Оцінюючи досліджуваний період, автор статті доводить, що українське селянство і в умовах непу змушене було відчувати як об'єктивні труднощі, спричинені військово-політичним лихоліттям, так і суб'єктивні, спричинені соціально-економічними чинниками, перешкоди, пов'язані з поступовим посиленням командно-адміністративної системи, що особливо яскраво проявлялось у постійному зростанні податкового тиску держави. Проте і в цих несприятливих умовах селянство поступово розбудовувало свої господарства, відчувши знову себе господарями й отримавши можливість працювати вільно на своїй землі. У тогочасних умовах продуктивність сільськогосподарського виробництва була не лише винятково важливим економічним чинником, але й наріжним каменем усього внутрішньополітичного життя.

Ключові слова: селянство, селянське господарство, нова економічна політика, соціальна структура, господарсько-економічний стан.

Вступ. У сучасних умовах, коли долаються кризові явища в економіці країни, все більшу увагу наука приділяє вивченню подій, що відбувалися у 20-ті роки ХХ сторіччя. У новітній українській історіографії селянство займає чільне місце, що зумовлено низкою чинників. Насамперед це висока питома вага селян у соціальній структурі українського населення, провідна роль сільського господарства у формуванні економічного потенціалу України, активна участь селянства у багатовіковій боротьбі українського народу, міцність національно-культурних коренів, ментальності і традицій. Сьогодні надзвичайно важливо проаналізувати основні напрями аграрної політики, що базується на принципах непу. Ця політика передбачає: заміну продрозкладки продподатком, що обмежує розміри вилучення продукції у селянських господарств; допущення вільної торгівлі; широкий розвиток кооперативного руху; розширення оренди земель та застосування в певних розмірах найманої праці; державне регулювання господарської діяльності за допомогою цін, податків, кредиту; розвиток системи контрактації; поступове налагодження еквівалентного обміну між містом та селом; першочергове відновлення та розвиток сільського господарства як необхідної умови підвищення рівня життя народу та здійснення індустріалізації країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема певною мірою знайшла відображення у змістовних публікаціях Л. Беренштейна, С. Коломійця [1; 2], В. Калініченка [6; 7], С. Кульчицького [13], А. Морозова [15], І. Завадської [3], які зробили вагомий внесок у вивчення основних аспектів життєдіяльності українського селянства в добу непу. У них досліджується історія українського селянства в період становлення та утвердження тоталітарного режиму в Радянському Союзі. Особлива увага приділена проблемам, які раніше залишалися поза увагою дослідників – протистоянню селянства та режиму, виробленню політики радянської влади з головних питань селянського життя. Регіональні особливості сільськогосподарського виробництва досліджуваного періоду висвітлено в працях А. Зінченка [5], В. Очеретяного [16]. Проте ряд важливих явищ, пов'язаних з адекватним відтворенням господарсько-економічного становища, шляхів і форм розвитку аграрного сектору, потребують подальшого поглибленого вивчення й аналізу, що і стало предметом наукового пошуку, представленого в запропонованій публікації.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел і наукових публікацій дослідити докорінні зміни у соціальній структурі, виробничій діяльності українського селянства, які відбулися внаслідок більшовицької влади в період 20-х років ХХ сторіччя і призвели до руйнування традиційних аграрних відносин, насаджування комуністичних методів сільськогосподарського виробництва.

У процесі дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження. Загальнонаукові методи (аналізу та синтезу) дали можливість урахувати об'єктивні і суб'єктивні чинники реформ в аграрній сфері. Використання спеціальних історичних методів дало змогу виокремити соціально-економічні наслідки цього процесу для подальшого становища українського селянства. Зокрема, проблемно-хронологічний метод дав можливість послідовно висвітлити події та процеси в соціально-економічному житті селянства. Історико-генетичний метод сприяв встановленню причинно-наслідкових зв'язків між аграрною політикою більшовицької влади і політичними репресивними процесами. Порівняльно-історичний метод дав змогу розкрити декларативність та реальність радянської влади щодо українського селянства.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні нова економічна політика починалася в складних умовах. У винятково тяжкому стані перебувало і сільське господарство, тут історично склалися два основні регіони сільського господарства: Степ і Лісостеп (з виділенням трьох районів – Полісся, Правобережжя, Лівобережжя).

У степовому регіоні було більше сільськогосподарських угідь, незабаром після революції було створено значну кількість радгоспів, що використовували високу агрокультуру. Майже дві третини господарств мали плуги, кожне п'яте – прибиральні машини. У Лісостепу плугами було забезпечено близько половини господарств, а збиральними машинами – понад 1%.

Існував у цих регіонах внутрішній ринок. У Лісостепу питома вага міського населення була нижчою, ніж у степовому регіоні, тому широкий розвиток тут набули міські ринки. Це, природно, вплинуло на розвиток товарно-грошових відносин.

Форми ведення сільськогосподарського виробництва у республіці були різними. У Поліссі більше, ніж в інших зонах України, знаходилося хуторів, у Степу набула поширення відрубна система землекористування.

Серйозні промахи у здійсненні земельної політики виявилися негативними ще на початку 20-х років: через те, що Україна у роки громадянської війни була ареною військових дій, тут затягнувся процес націоналізації землі. По суті, націоналізація почала широко проводитися тільки в другій половині 1920 р. і практично мала односторонній характер: на націоналізованих землях створювалися держгоспи-гіганти. Тільки незначна частина націоналізованої землі розподілялася між селянами. Таку лінію проводили партійні, державні та господарські органи республіки. П'ята конференція КП(б) України (листопад 1920 р.) визнала помилкою «здійснення зрівняльної революції на селі», тобто надання селянам націоналізованої землі. Більше того, такі дії розглядалися як сприяння розвитку «дрібних селянських господарств натурально-споживчого типу». До того ж у зазначеній революції клас дрібних сільських виробників оцінювався як сила, економічно ворожа пролетаріату [8].

У травні 1921 р. Перша Всеукраїнська нарада КП(б) України у своїй постанові визначила шляхи розвитку сільського господарства республіки в умовах непу, що призвело до того, що абсолютна більшість селянських господарств залишалася в рамках споживчих господарств. Більше 90% їх складу належали до категорій бідняків та середняків. Своєрідну роль у здійсненні аграрної політики Радянської влади в Україні відігравали комітети незаможних селян (комнезами). Ще під час громадянської війни вони розпочали роботу з вилучення у куркулів земельних надлишків, правильного розподілу конфіскованих земель. За неповними даними, в Україні у куркулів було вилучено та передано на користь бідноти близько 2,6 млн десятин земельних надлишків.

У листопаді 1920 р. налічувалося 10 тис. комітетів незаможних селян, які мали у своєму складі понад один мільйон членів. Це була потужна опора Радянської влади на селі [17]. Комнезами діяли, по суті, як органи Радянської влади: проводили землеустрій, розподіляли насінневі позички, промислові товари та знаряддя праці, державні кошти та сільськогосподарські кредити, які відпускалися біднякам та середнякам на пільгових умовах для придбання худоби та інвентарю, виступали ініціаторами багатьох культурно-освітніх заходів.

У 1923–1925 рр. в КП(б) України виникли дискусії про форми власності і господарювання в сільському господарстві республіки. Деякі члени ЦК виступили на підтримку лінії розвитку лише трудових селянських господарств. Вони вважали, що курс на розвиток колективних сільськогосподарських підприємств на селі є нереальним. Проте більшість учасників дискусії стверджували, що є умови для розвитку колективного сільськогосподарського виробництва. У середині листопада 1923 р. пленум Політбюро ЦК КП(б) України обговорив питання «Про подальшу роботу з колективізації сільського господарства». У прийнятому рішенні схвалювалися пропозиції, спрямовані на розвиток колективних господарств. Основою їх створення і функціонування визнавалося найбідніше селянство. Особливо підкреслювалося, що колективні господарства повинні формуватися на принципах кооперування і тому не слід форсувати перехід до колгоспів. Дискусія розгорнулася навколо того, чи може найбідніше селянство стати базою для створення та функціонування колективних господарств. Йшлося також про сутність та прояви диференціації селянства, де визначалися два підходи. Прихильники сімейно-трудої школи, спираючись на традиції земської статистики, шукали насамперед ознаки виробничо-демографічної диференціації за кількістю душ у сім'ї, працівників, за площею посівів, кількістю поголів'я худоби. З урахуванням цих ознак

А. Н. Челінцев [30] вважав, що диференціація селянства в різних регіонах відбувається внаслідок конкретних причин. Так, у південних районах вона зумовлена природним характером зернових господарств, в інших – процесом їх вирівнювань.

М. Д. Кондратьєв визначав, що фактори, що сприяють диференціації, – це ринок, оренда, найм, застосування техніки, а гальмують її малоземелля, аграрне перенаселення [11].

Численні групи вчених-економістів (В. В. Герман, А. В. Чаєнов, А. І. Хрящов) дотримувалися концепції соціально-класового розшарування селянства. А. В. Чаєнов на основі зіставлення даних земських статистів і переписів, проведених органами Радянської влади, показав, що диференціація селянства у 20-ті роки радикально відрізнялася від дореволюційної. В умовах зникнення великих поміщицьких та капіталістичних господарств диференціація, на його думку, виникла внаслідок невідповідності двох видів господарств – натуральних та простих товарних. Внаслідок перебудови з натурального в товарне створювалася аграрна перенаселеність, селяни мігрували, отже диференціювалися. А. В. Чаєнов зробив висновок: розшарування виступає не як соціально-класовий процес серед селянства, а як відщеплення його частини від основного масиву сімейно-трудова господарств. Він висунув багатофакторну схему диференціації селянства за виробничими та соціальними ознаками [29].

Серед вчених-аграрників визначились два напрями у прогнозуванні можливостей розвитку сільськогосподарського виробництва України. А. Г. Шліхтер та його численні послідовники виступали за прискорення процесу розвитку колективних господарств, при цьому вони враховували виробничо-демократичний підхід до оцінки диференціації селянства [31].

Численна група вчених-аграрників України поділяли концепцію Н. В. Кондратьєва та О. В. Чаєнова, яка орієнтує розвиток на зміцнення трудових селянських господарств на базі хуторів та відрубів. І. П. Коротков вказував на нерентабельність колективного землеробства. Він пропонував надавати всіляку матеріально-фінансову допомогу індивідуальним селянським господарствам, розвивати підприємливість господаря як організатора виробництва [12]. А. Р. Резніков вважав, що в Україні доцільно провести землеустрій по хуторському та відрубному шляху (з урахуванням досвіду проведення столипінських реформ), передати державну землю в довгострокову оренду раціональним індивідуальним трудовим господарствам [9].

Н. П. Макаров визначив, що державну землю слід здавати селянству в оренду мінімум на 24 роки. Він відкрито виступав проти створення колективних господарств. «Колгосп, – писав М. П. Макаров, – насамперед відновний рух, це зубожілі, малопотужні верстви приходять до такої форми усупільнення і користуються нею, щоб підняти свій елементарно жebraцький рівень життя. Немає нічого негативного в тому, що наприкінці п'ятирічки ці бідняцькі господарства розійдуться у вигляді середняцьких індивідуальних господарств. Це є фаза відновлювального процесу» [14]. Окремі вчені-аграрники (А. Р. Ванштейн, А. Ф. Дідусенко, Б. І. Кононенко, В. М. Соловейчик та ін.) виступали за те, щоб звести до мінімуму націоналізацію землі, тобто значно скоротити державні підприємства в аграрному секторі, а надані їм сільськогосподарські угіддя передати індивідуальним селянським господарствам. Вони рекомендували сприяти розвитку самостійності та підприємництва селян, забезпеченню кооперації свободи від держави [10]. Ще на початку 1925 р. керівництво КП(б) України однаково терпимо ставилося до прихильників обох концепцій. У резолюції січневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б) України «Про політику на селі» вказувалося, що розвиток сільського господарства повинен і може бути побудований насамперед на основі зміцнення господарств бідняків та середняків. Наголошувалося на важливості та значенні створення міцної низової сільгоспкредитної, збутової, виробничої кооперації з масовими селянськими вкладами. Як діючий засіб зміцнення найбідніших селян визначалося створення товариств спільної обробки землі, сільгоспартелі, комун.

У 1921–1924 рр. вживалися ефективні заходи, спрямовані на зміцнення індивідуальних селянських господарств. Цьому значною мірою сприяло надання малопотужним та середняцьким господарствам сільськогосподарського кредиту.

Сільськогосподарське кредитування посилило цільове призначення. Кредити насамперед надавалися господарствам, розташованим у регіонах зі сприятливими умовами для розвитку сільськогосподарського виробництва. Водночас стимулювалися господарства, що застосовують інтенсивні форми господарювання, щоби збільшити товарність виробництва. Фінансово заохочувався і розвиток сільськогосподарських кооперативів.

Для підтримки малопотужних позичальників процентні ставки, встановлені Центральним сільськогосподарським банком, склалися таким чином, щоб вони сприяли здешевленню кредиту за довгостроковими позиками на 0,5% і за конкретними позиками – на 1% порівняно з іншими позиками [28]. Це, зокрема, створювало умови найбільшого сприяння розвитку колективних господарств. Одночасно вони недостатньо сприяли функціонуванню індивідуальних, особливо малопотужних, селянських господарств. Порівняно короткий термін кредиту, високий відсоток його надання не могли створити міцної господарської бази всім селянським господарствам.

У 1923–1925 рр. пільгові та безоплатні позички бідноті по лінії державних та кооперативних організацій становили близько 16 млн руб., поворотні позички – 31,6 млн руб. За ці роки селянству України було видано натуральної допомоги зерном понад 30 млн пудів [24].

Завдяки допомозі держави в Україні кількість безпосівних селянських господарств або посівних площ до 2 десятин зменшилася з 40,6% до 32,4% у 1925 р. порівняно з 1923 р. Відповідно зменшилася з 46,2% до 44,6% кількість господарств, які мають робочу худобу, з 41,8% до 39,7% – без мертвого інвентарю [25].

Ставлення до малопотужних та середняцьких селянських господарств змінилося після обрання генеральним секретарем ЦК КП(б) України Л. М. Кагановича. Виступаючи з політичним звітом ЦК на IX з'їзді КП(б) України у грудні 1925 р., він заявив: «Ленін розглядав нову економічну політику не як відступ від ідеалів військового комунізму до чогось неясного, що не дає нам у перспективі поступу вперед, до соціалізму». І далі: «Чому ми маємо питання про колгоспи висунути як найважливіше політичне завдання? По-перше, тому, що це найбільш близька до соціалізму форма сільського господарства» [22].

У 1925 р. по всій країні для селян було запроваджено надподаток. В організації та проведенні закупівель сільськогосподарської продукції почали виявлятися елементи продрозкладки. З боку державних органів ослабли гарантії у забезпеченні сільськогосподарського виробництва технікою, промисловими товарами. Середняцьким господарствам все менше і менше надавалося кредитів. Це негативно впливало на стан сільськогосподарського виробництва, його товарність.

Крім того, посилилася виробничо-економічна диференціація селянських господарств, їх дроблення. В Україні число індивідуальних селянських господарств з 1925 по 1927 р. зросло майже на одну третину і на початку 1928 р. склало 5 116 766, при цьому сільськогосподарські угіддя не збільшилися. Громадський сектор охопив 2% сільського населення та близько 4% земельного фонду України [19].

У процесі диференціації селянських господарств підвищилася питома вага заможних селян. Ними стали колишні червоноармійці та партизани, які у роки громадянської війни відстоювали Радянську владу. Вони отримали певну підтримку радянських органів у придбанні тяглової сили, насіння, техніки. У 1926 р. до категорії заможних належали 13,5% усіх хліборобів республіки, які обробляли понад 25% усієї посівної площі, володіли майже 23% тяглової сили (робочі коні, воли). До середняків належали 62% хліборобів, які засівали 56% посівних площ. Вони володіли 47% тяглової сили. Менш ніж 20% хліборобів залишалися бідняками. Вони обробляли 9,3% посівних площ, володіли 10% тяглової сили. Кулаками вважалися 3,5% хліборобів, але в їхньому розпорядженні було 12% посівних площ та 19% тяглової сили [20].

Характерно, що в 1928 р. в Україні було близько 100 тис. господарств (менше 5% від загальної чисельності), де використовували найману працю (106 401 працівник). Близько 60% таких господарств перебували у степовому регіоні республіки, проте працювали у них понад 3/4 усіх найманих працівників. У Лісостепу наймані робітники залучалися до 40 тис. господарств (їх чисельність становила 23 386 чол.) [21].

Доходи окремих селянських господарств значною мірою визначалися їхньою виробничою спрямованістю. У середині 20-х років знизилася товарність у тих господарствах, де головну увагу приділяли виробництву зерна, а зросла в тих, де були розширені площі технічних і спеціальних культур і збільшено виробництво тваринницької продукції. У 1926–1927 рр. співвідношення цих галузей у товарності сільськогосподарської продукції було таким: зернові хліба – 28%, технічні та спеціальні культури – 33,5%, тваринництво 30–38,5% [26].

Розміри земельних ділянок, що були у розпорядженні селянських господарств, впливали на щільність сільського населення. У 1927 р. на Поліссі, Лісостепу, і особливо на Правобережжі України, налічувалося надлишкового сільськогосподарського населення понад 5,2 млн осіб. Перенаселеність – один із факторів, які підтверджували, що в зазначених регіонах переважали господарства натурально-споживчого характеру.

Тому РНК УРСР прийняла десятирічний план раціонального використання наявних трудових ресурсів, який передбачав: збільшення корисної площі землі з використанням меліорації, широке впровадження інтенсивних форм господарювання, відновлення та розвиток промисловості та кустарного виробництва, планомірне переселення в степову частину України та за межі республіки. Передбачалося, що на основі заходів щодо збільшення посівних площ, інтенсифікації виробництва, розвитку кустарного виробництва буде залучено до суспільно корисної праці близько 3 млн осіб. Прогнозувалося, що до степових районів України переселиться 120 тис., а за межі республіки – понад 2 млн осіб. Площа землекористування одним селянським господарством у середньому в Україні становила близько 3,6 десятини [23]. Природньо, майже повсюдно переважали господарства натурально-споживчі, з року в рік зменшувалася кількість сільських жителів, зайнятих кустарними промислами, які в дореволюційний час й в період непу утримували населення сільських районів.

Висока щільність населення призвела до того, що близько 4 млн. хліборобів не брали участь у сільськогосподарській праці [27]. У 1927–1928 рр. почалися міграційні процеси. Відтік сільського населення відбувся й у зв'язку з індустріалізацією. Сотні тисяч селян виїжджали на шахти, в райони будівництва нових промислових підприємств, залізниць. Якщо в першій половині 20-х років міграція сільського населення загалом мала позитивний характер, то пізніше – негативний. В окремих регіонах, де було аграрне перенаселення, з кінця 20-х років почала відчуватися нестача трудових ресурсів. До того ж у цей час почалися репресії щодо різних категорій селян. Як «спецпереселенців» за межі України насильно вивезли сотні тисяч хліборобів. Серед тих, хто з різних причин покинув села, переважали справжні хлібороби, справжні трудівники землі.

Наприкінці 20-х років відбувалося прискорення темпів колгоспного будівництва, причому фундаторами більшості колективних господарств, що виникли в 1926–1927 рр., були бідняки. На 1 жовтня 1928 р. вони становили 48,5% всіх членів колгоспів, 34,5% – «нижньосередняцькі верстви селянства», які, по суті примикали, до бідноти. Членами колективних господарств були 15% середняків та 2% «вищесередняцьких верств селянства». Середняки здебільшого вступали в машинно-тракторні товариства, їх цікавили сільськогосподарська

техніка, кредит на тяглову силу. Вони рідко вносили до колгоспу за рахунок капіталів своє майно на 100%. Середняки спочатку не повністю вносили свій пай, вичікували, поки його не внесуть повністю незаможники. Крім того, у багатьох регіонах України виявлялася тенденція до створення колгоспів виключно з числа середняків [18]. Характерно, що у 1926–1928 рр. вступ представників зазначених категорій селян відбувався на добровільній основі.

Фактично до листопада 1929 р. партійні та радянські працівники України (П. П. Постишев, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, П. П. Любченко, В. П. Затонський та ін.) орієнтували партійні організації, трудящих України на розумні темпи колективізації сільського господарства, підтримку індивідуальних селянських господарств. «Ми не такі диваки, – говорив С. В. Косіор на 1 конференції КП(б) України у квітні 1929 р., – щоб не розуміти, що найближчі 5 і навіть 10 років питома вага індивідуального селянського господарства буде ще довго великою. Ми не думаємо насильно заганяти в колективи... Це було б з нашого боку величезною дурістю. Але ми зобов'язані застосовувати всі сили, весь свій матеріальний та моральний вплив для того, щоб переконати селянина у перевагах великого усуспільненого господарства» [4].

З такою ж позицією С. В. Косіор виступив на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Однак у рішеннях пленуму здебільшого засуджувалась лінія ЦК КП(б) України. «Україна, зазначена в постанові пленуму, за своїми умовами (порівняно високий рівень сільського господарства, наявність великих кадрів сільськогосподарських робітників і батрацтва) має всі дані як у Степу, так і на Правобережжі для того, щоб в області переходу індивідуального селянського господарства на колективні рейки просуватися більш посиленним темпом і бути попереду інших республік. Україна має протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого громадського господарства не лише на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію всього степового району України».

Характерно, що після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) у виступах партійних та радянських працівників України цілком підтримувалась сталінська політика суцільної колективізації та ліквідації на цій основі куркульства як класу. Пленум ЦК КП(б) України, що відбувся відразу після закінчення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), зобов'язав комуністів республіки зосередити зусилля на розвитку колективізації з урахуванням ухвали пленуму ЦК ВКП(б). При цьому зазначалося, що у 1929–1930 рр. має бути зроблений значний крок уперед в усуспільненні сільського господарства. Насильними методами протягом першої п'ятирічки в Україні було «колективізовано» понад 70% селянських господарств і 80,2% посівних площ [1].

У ході насильницької колективізації проводилися експропріація всіх верств селянства і руйнування системи сільськогосподарської кооперації, що встановилася. Було ліквідовано хутірську та відрубну систему землекористування, що призвело до розорення багатьох тисяч українських хліборобів. Це стало головним принципом в обґрунтуванні концепції про потребу позбутися так званих неперспективних сіл. Щодо селянських господарств застосовувалися фінансово-кредитні санкції. Податкова політика, «надподаток» підривали насамперед економічну міць заможних і середняцьких селянських господарств. Повністю були заборонені орендні відносини. Усе це вело до економічного, політичного та юридичного безправ'я селянства.

Висновки. Аграрні реформи тією чи іншою, а то й визначальною, мірою мають політичний підтекст. Не були винятком також аграрні перетворення радянського періоду. Проте від усіх попередніх відомих реформувальних вони відрізнялись тим, що:

по-перше, радянські аграрні перетворення здійснювались у своїй основі виключно в політичних інтересах правлячих політичних партій. Для досягнення мети їм властиво було не зупинялись перед вибором будь-яких способів і механізмів, у тому числі соціально, політично і адміністративно репресивних;

по-друге, тодішні аграрні реформування являли собою настільки політично заангажоване не лише соціально-економічне, а й суспільно-політичне явище, що у підсумку виявились зловісним політичним експериментом над вітчизняним сільським господарством, селом і селянством. Він не просто зруйнував їх історично-природний розвиток, а й глибоко порушив його національно-генетичну основу.

Розгляд досвіду розвитку сільського господарства на основі нової економічної політики дозволяє зробити певні висновки. Ці зміни виявились загрозливими для політичних ідей тодішньої правлячої партії, що практично одразу після її перших успіхів не була згорнута. На її місце прийшла найжахливіша за змістом, характером прояву і соціально-економічною результативністю в історії України реформа у вигляді насильницької колективізації з усіма наступними суспільними, соціальними, економічними та багатьма іншими лихами і катаклізмами для сільського господарства, села і селянства.

Тому в сучасних умовах принципово важливо, визначаючи аграрну політику, враховувати стан усіх форм господарювання та можливості не тільки сільськогосподарського виробництва, а й усієї економіки країни. Слід створювати сприятливі умови для розвитку всіх форм власності та господарювання, широко використовуючи для цього орендні відносини. Необхідно також однаково забезпечувати стабільне фінансування як колективних, так і індивідуальних трудових селянських господарств. Не менш важливо організовувати та проводити закупівлі сільськогосподарської продукції на засадах контрактації. І головне, що необхідно сьогодні, – це повністю відійти від командно-адміністративних методів щодо сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел

1. Беренштейн Л. Ю., Каденюк О. С., Коломієць С.С. Українська модель сільськогосподарської кооперації: етапи формування та розвитку. Київ : НАУ, 2002. 100 с.
2. Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П. Українське село у 20-х – 90-х роках ХХ ст.: короткий історико-економічний нарис. Київ, 1998. 124 с.
3. Kadenyuk O. Zavadaska I. Religious Communities in National Cultural Processes of Volyn in the 1920's to 1930's. History pages, Issue 55 P. 124–137. <http://dx.doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269751> (дата звернення: 22.11.2024)
4. Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України, 9 – 14 квітня 1929 р. Харків, 1929. С. 20.
5. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 344 с.
6. Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). Харків : Основа, 1991. 131 с.
7. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.
8. Комуністична партія України у резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. Т. 1. 1918–1941. Київ : Політвидав України. С. 107-108.
9. Дев'ятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 6-12 грудня 1925 р. Стенографічний звіт. Харків, 1926. С. 26, 37.
10. Кондратівщина на Україні. Харків, 1931. С. 5.
11. Кондратівщина на Україні. Харків, 1931. С. 18.
12. Кондратьєв Н. Д. *Шляхи сільського господарства*. 1927. № 5. С. 123–125.
13. Коротков І. П. Сучасні питання організації селянського господарства у зв'язку з суспільною агрономією. Маріуполь, 1922. 42 с.
14. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
15. Макаров Н. П. *Шляхи сільського господарства*. 1925. № 1-2. С. 11–26.
16. Морозов А. Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929). Черкаси, 2016. 418 с.
17. Очеретяний В. В. Господарсько-економічне становище селянського рільництва України в перші роки НЕПу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2021. № 3. Том 32 (71). С. 124–129.
18. Українська радянська енциклопедія. Том 5. Київ, 1981. С. 208.
19. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України)*. Ф. 337. Оп. 1. Т. 3. Спр. 4345. Арк. 144.
20. *ЦДАВО України*. Ф. 152. Оп. 71. Спр. 579. Арк. 12–18.
21. *ЦДАВО України*. Ф. 152. Оп. Спр. 161. Арк. 1. 3. 6. 11. 12.
22. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1689. Арк. 48.
23. *ЦДАВО України*. Ф. 1562. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 22.
24. *ЦДАВО України*. Ф. 1562. Оп. 70. Спр. 440. Арк. 15.
25. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 4. Спр. 25а. Арк. 64.
26. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 16. Арк. 32, 33, 44, 45, 48.
27. *ЦДАВО України*. Ф. 337. Оп. 1. Т. 3. Спр 5725. Арк. 4, 8, 9, 21.
28. *ЦДАВО України*. Ф. 374. Оп. 9. Д. 353. Арк. 47, 88.
29. *ЦДАВО України*. Ф. 1066. Оп. 2. Спр. 190. Арк. 28.
30. Чайнов А. В. Про диференціацію селянського господарства. *Селянське господарство*. Київ, 1989. С. 144–159; *Нариси з економіки трудового сільського господарства*. Київ, 1924. С. 150-152
31. Челінцев А. Н. *Шляхи сільського господарства*. 1927. № 4. С. 114–132.
32. Шліхтер А. Г. Аграрне питання і продовольча політика в перші роки Радянської влади. Київ, 1975. С. 448.

Kadeniuk O. S.

Doctor of Historical Sciences, Professor,

*Professor at the Department of Law, Professional and Social Sciences and Humanities Education
Higher educational institution «Podillia State University»*

Kamianets-Podilskiy, Ukraine

E-mail: akadenyuk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2173-6055

SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE 20-S OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

The article examines the ways and methods of applying changes in socio-economic relations in the agrarian sector of the Ukrainian economy associated with the urgent need to rapidly increase the overall productivity and closely related marketability of peasant farming in the 20s of the twentieth century, during the period of implementation of the new economic policy. The article highlights the crisis situation in the Ukrainian village on the eve of the NEP and, first of all, in the basic branch of Ukrainian agriculture – arable farming. The situation with sown areas and grain yields is analysed, since this was the main branch of economic activity of almost every peasant household. It is established that the beginning of the NEP was characterised by a significant overall

decline in the production process, and hence the economic impoverishment of peasant households. In the context of the dominance of the agricultural sector in the country's economy, this led to a decrease in the tone of national economic life. Based on the analysis of documents from the 1920s, the author argues that although the constant pressure of ideological models of building Soviet relations in the countryside remained an integral element of social life, under the new economic policy peasants had certain opportunities for the production and economic development of their farms. Assessing the period under study, the article proves that even under the NEP, the Ukrainian peasantry had to face both objective difficulties caused by the military and political turmoil and subjective obstacles caused by socio-economic factors, associated with the gradual strengthening of the command and control system, which was especially evident in the constant growth of the state's tax pressure. However, even in these unfavourable conditions, the peasantry gradually built up their farms, feeling once again like masters and being able to work freely on their land. In those conditions, the productivity of agricultural production was not only an extremely important economic factor, but also the cornerstone of the entire domestic political life.

Key words: peasantry, peasantry, new economic policy, social structure, economic and economic situation.

References

1. Berenshtein L. Yu., Kadeniuk O. S., Kolomiets S.S. (2002) *Ukrainska model silskohospodarskoi kooperatsii: etapy formuvannia ta rozvytku* [Ukrainian model of agricultural cooperation: stages of formation and development] Kyiv : NAU, 100 p. [in Ukrainian].
2. Berenshtein L.Iu., Panchenko P.P. (1998). *Ukrainske selo u 20-kh – 90-kh rokakh XX st. : korotkyi istoryko-ekonomichnyi narys* [Ukrainian village in the 20s – 90s of the twentieth century: a brief historical and economic essay]. Kyiv, 1998. 124 p. [in Ukrainian].
3. Kadenyuk O. Zavadka I. Religious Communities in National Cultural Processes of Volyn in the 1920's to 1930's. History pages, Issue 55 P. 124–137. <http://dx.doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269751>
4. Druha konferentsiia Komunistychnoi partii (bilshovyktiv) Ukrainy. – Ukrainy. 9 – 14 kvitnia 1929 r. [Second Conference of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine. 9-14 April 1929]. Kharkiv, 20. [in Ukrainian].
5. Zinchenko A. (2008). *Narysy istorii podilskoho selianstva: 1917–1930 rr.* [Sketches of the history of the Podillia peasantry: 1917-1930]. Vinnytsia : DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 2008. 344 p. [in Ukrainian].
6. Kalinichenko V.V. (1991). *Selianske hospodarstvo v dokolhosplyni period (1921–1929)* [Peasantry in the pre-collective farm period (1921–1929)]. Kharkiv : Osnova, 1991. 131 p. [in Ukrainian].
7. Kalinichenko V.V. (1998). *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period nepu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia.* [Peasantry of Ukraine during the NEP period: a historical and economic study]. Kharkiv : Osnova, 1997. 400 p. [in Ukrainian].
8. *Komunistychna partiia Ukrainy u rezolutsiakh ta rishenniakh zizdiv, konferentsii ta plenumiv TsK. (1935). Deviatyi zizd Komunistychnoi partii (bilshovyktiv) Ukrainy, 6–12 hrudnia 1925 r.* [The Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee]. T. 1. 1918-19 1918-1941. – Kyiv: Political publishing house of Ukraine, P. 107-108. Ninth Congress of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, 6–12 December 1925]. *Stenohrafichniy zvit. Kharkiv, 1926, P. 26, 37.* [in Ukrainian].
9. *Kondrativshchyna na Ukraini. (1931). [Kondrativshchyna in Ukraine] Collection. Zbirnyk. Kharkiv, P. 5.* [in Ukrainian].
10. *Kondrativshchyna na Ukraini. (1931). [Kondrativshchyna in Ukraine]. Collection. Zbirnyk. Kharkiv, P. 18.* [in Ukrainian].
11. Kondratiev N. D. (1927). *Shliakhy silskoho hospodarstva [Ways of Agriculture]. № 5, 123–125.* [in Ukrainian].
12. Korotkov I. P. (1922). *Suchasni pytannia orhanizatsii selianskoho hospodarstva u zviazku z suspilnoiui ahronomiieiu* [Modern issues of organisation of peasant farming in connection with public agronomy]. Mariupol. 42 p. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919-1928)]. Kyiv : Osnovy, 396 p. [in Ukrainian].
14. Makarov N. P. (1925). *Shliakhy silskoho hospodarstva [Ways of Agriculture]. № 1-2, 11–26.* [in Ukrainian].
15. Morozov A.H. (2016). *Hroshi dlia hospodaria (vyrobnychi koshty sela v dokolhosplyni period 1921–1929)* [Money for the owner (production means of the village in the pre-collective farm period 1921-1929)]. Cherkasy, 418 p. [in Ukrainian].
16. Oliinyk M.P. (2015). *Transformatsiini protsesy na Podilli v dobu nepu (1921–1928 rr.)* [Transformation processes in Podillia during the NEP era (1921–1928)]. *Monohrafiia. Khmelnytskyi : «Polihrafist-2», 480 p.* [in Ukrainian].
17. *Ukrainska radianska entsyklopediia. (1981). [Ukrainian Soviet Encyclopaedia]. Tom 5. Kyiv, 208.* [in Ukrainian].
18. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali TsDAVO Ukrainy) [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 337. Op. 1. T. 3. Spr. 4345. Ark. 144.* [in Ukrainian].
19. *TsDAVO Ukrainy. [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 152. Op. 71. Spr. 579. Ark. 12–18.* [in Ukrainian].
20. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)] F. 152. Op. Spr. 161. Ark. 1. 3. 6. 11. 12.* [in Ukrainian].
21. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 1. Op. 2. Spr. 1689. Ark. 48.* [in Ukrainian].
22. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 1562. Op. 2. Spr. 61. Ark. 22.* [in Ukrainian].
23. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 1562. Op. 70. Spr. 440. Ark. 15.* [in Ukrainian].
24. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 27. Op. 4. Spr. 25a. Ark. 64.* [in Ukrainian].
25. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 27. Op. 7. Spr. 16. Ark. 32, 33, 44, 45, 48.* [in Ukrainian].
26. *TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 337. Op. 1. T. 3. Spr. 5725. Ark. 4, 8, 9, 21.* [in Ukrainian].

-
27. TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 374. Op. 9. D. 353. Ark. 47, 88. [in Ukrainian].
 28. TsDAVO Ukrainy [Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine (hereinafter referred to as CSPAU)]. F. 1066. Op. 2. Spr. 190. Ark. 28. [in Ukrainian].
 29. Chaianov A. V. (1989). Pro dyferentsiatsiiu selianskoho hospodarstva. U kn.: Selianske hospodarstvo. K., 1989. S. 144–159 [in Ukrainian].
 30. Chelintsev A. N. (1927). *Shliakhy silskoho hospodarstva [Ways of Agriculture]*. № 4, 114–132 [in Ukrainian].
 31. Shlikhter A. H. (1975). Ahrarne pytannia i prodovolcha polityka v pershi roky Radianskoi vlad [Agrarian issue and food policy in the first years of Soviet power]. K., 1975, 448–449 [in Ukrainian].